

MONUMENTE SCULPTURALE DIN DACIA ROMANĂ ÎN LEGĂTURĂ CU CULTUL LUI LIBER PATER*

Este cunoscut faptul că în imperiul roman cultul lui Liber Pater, zeu de origine străveche italică, asimilat cu divinitatea elină Dionysos — Bacchus¹, s-a bucurat de o largă răspândire în rîndul populației civile și al soldaților.

Această popularitate se explică prin marea dezvoltare a viticulturii, care în secolele I—II e.n. devine o ramură agricolă principală în Italia și în aproape toate provinciile², prin reînvierea tradițiilor elenistice, în special în timpul lui Hadrian, și prin amploarea pe care o iau cultele esoterice, între care cultul lui Liber — Dionysos ocupă un loc însemnat³. Împărați ca Hadrian⁴, Septimius Sever⁵, Caracalla⁶ și Heliogabal⁷ au acordat o mare importanță acestei divinități.

Cultul lui Liber, zeul protector al viței de vie, a cuprins toate provinciile imperiului roman, dar atenție deosebită i s-a dat în Africa⁸ și în regiunile dunărene: Pannonia, Dalmația, Thracia, Moesia și Dacia⁹.

În Dacia marea popularitate a cultului zeului Liber, singur sau împreună cu perechea sa divină Libera, este atestată de faptul că dedicații către Liber sau Liber și Libera se cunosc peste tot în această provincie, nu numai în zonele agricole și viticole, pe teritoriile orașelor și ale satelor¹⁰, ci și în localitățile de staționare ale trupelor romane¹¹, în regiunea auri-

* Aducem și pe această cale mulțumirile noastre profesorilor M. Macrea și A. Bodor pentru îndrumările prețioase ce ni le-au dat la întocmirea acestei lucrări.

¹ Roscher, *LexMyth*, II. col. 2021 sqq; A. Bruhl, *Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 30 sqq.

² A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 215.

³ A. Bruhl, *op. cit.*, p. 165 sqq.

⁴ *Ibidem*, p. 187.

⁵ *Ibidem*, p. 167, 191.

⁶ Dio Cassius, *Historia Romana*, LXXVII, 7, 4.

⁷ *HistAug, Vita Antonini Heliogabali*, XXVIII, 1—2.

⁸ A. Bruhl, *op. cit.*, p. 223 sqq.

⁹ *Ibidem*, p. 213 sqq.

¹⁰ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 221 cu nota 73.

¹¹ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 221 și notele referitoare la inscripții atestînd militari.

feră a Munților Apuseni la Alburnus Maior¹² și Ampelum¹³ sau în așezările cu băi curative ca Germisara¹⁴ și Salinae¹⁵.

În paginile care urmează publicăm 10 noi monumente figurate din Dacia romană care sînt în strînsă legătură cu adorarea lui Liber și Libera¹⁶.

1. *Tăbliță votivă* cu relief și inscripție, din marmură albă (fig. 1), descoperită în vara anului.1964 pe teritoriul orașului Turda, cu prilejul lucrărilor pentru construirea unui nou traseu al șoselei naționale Cluj—Sibiu, în zona străzii Cheii, la oarecare depărtare de Arieș, la piciorul pantei de est a Dealului Zinelor, situat la sud de Dealul Cetății, pe care se afla castrul legiunii V Macedonica. Descoperirea a fost făcută într-o fișie lungă de cca 300 m (atît este distanța noului traseu al șoselei în zona respectivă) și lată de 10 m (cît este lățimea noului traseu), la 1,60 m adîncime¹⁷, în imediata apropiere a unei construcții cu absidă, în jurul căreia au ieșit la iveală și mai multe capace de sarcofage, unele întregi, altele fragmentare, precum și un altar anepigraf.

Piesa are dimensiuni relativ mici: 23,7×24,5×3,5 cm. Reprezentările în relief sînt încadrate într-un chenar simplu cu partea superioară arcuită, lată de 2,5 cm și cea inferioară dreaptă, lată de 3,5 cm, ambele păstrînd urmele inscripției. Tăblița are partea din spate nelucrată, originar ea fiind destinată a fi încastrată în perete. Relieful se află într-o stare bună de conservare. identificarea personajelor putîndu-se face cu ușurință. Din păcate însă inscripția este aproape complet ștearsă.

Mijlocul scenei sculptate este destinat ca de obicei divinităților principale ale cultului. În partea dreaptă este Liber, înfățișat tînăr, în picioare. Cu brațul stîng, îndoit, se sprijină de obișnuitul *thyrsos*¹⁸, centrul de greutate fiind astfel plasat pe piciorul drept, ceea ce face ca șoldul drept să fie ușor arcuit și piciorul stîng relaxat. Este una din atitudinile clasice în care este înfățișat Liber — Dionysos¹⁹. Brațul drept este îndoit, cu mîna se sprijină pe umărul stîng al Liberei. Fața zeului este ușor deteriorată. Capul este acoperit cu păr buclat ce cade pe umeri în două șuvițe. O nebridă²⁰ din piele de panteră coborînd de pe umărul stîng și lăsînd descoperit pe cel drept, îi îmbracă parțial pieptul și pîntecele, coada animalului atîrnînd

¹² CIL, III, 1261, 7826.

¹³ CIL, III, 1303.

¹⁴ CIL, III, 12572.

¹⁵ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 61—62.

¹⁶ Am cuprins și o reprezentare a zeului Pan și una a lui Silenus, deoarece ei sînt participanți nelipsiți la cortegiul bacchic.

¹⁷ Lucrările de construire a noului traseu au fost permanent supravegheate de un colectiv de arheologi compus din I. Mitrofan, C. Pop de la Muzeul de Istorie din Cluj și Z. Milea, M. Pop de la Muzeul raional din Turda.

¹⁸ DA, V, p. 287.

¹⁹ Pentru atitudinile clasice ale lui Dionysos vezi *LexMyth*, I, col. 1141—1142.

²⁰ DA, IV, p. 40.

Fig. 1. Täbliță votivă de la Turda.

de-a lungul coapsei drepte. În picioare poartă o încălțăminte cu carimbul înalt și răsfrînt²¹.

În dreapta lui Liber se află perechea divină a acestuia, zeița Libera, seminudă, tot în picioare, dar sprijinindu-se pe piciorul stîng. Nasul zeiței este rupt. Are capul acoperit cu păr lung, ondulat, pieptănat cu cărare la mijloc. Un veșmînt, o *palla*²², care coboară pînă aproape de glezne, îi înfășoară numai partea inferioară a corpului, bustul și coapsa stîngă rămî-nînd goale. Acest veșmînt este adus pe la spate și peste cap în chip de vâl. Cu brațul stîng îndoit la piept și cel drept întins, deasupra pîntecele-lui, zeița ține marginile bine distincte ale îmbrăcăminteii. Este unicul relief din Dacia în care Libera apare seminudă și poartă o singură piesă vestimentară. În celelalte reprezentări de pe teritoriul provinciei ea are chiton dublu și mantie, care îi acoperă corpul de la gît pînă la pămînt²³. Se pare că modul de îmbrăcare a zeiței ar permite identificarea divinității eline

²¹ Pentru analogii vezi A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, pl. III, fig. 4; Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, fig. 103; D. M. Teodorescu, în *BCMI*, VIII, 1915, fig. 37; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, fig. 10.

²² DA, IV, p. 285.

²³ Vezi A. Buday, în *DolgCluj*, VII, 1916, fig. 7; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, fig. 7—9.

ce se ascunde sub înfățișarea romană a Liberei. Pe monumentele din Dacia unde ea apare complet îmbrăcată se presupune că ar fi vorba de *Hecate*²⁴, adorată în această provincie sub numele de *Triformis Libera*²⁵, iar pe tăblița votivă de la Turda, unde perechea divină a lui Liber este reprezentată aproape goală, ar fi să recunoaștem mai degrabă pe *Ariadna*²⁶, legată mitologic de Dionysos, iar în Italia identificată cu Libera și devenită partenera lui²⁷.

Jos între cele două divinități se află pantera, pe pîntece, cu picioarele dinainte întinse, cu capul întors spre zeu.

Grupul central constituit din Liber și Libera este înconjurat de ne-lipsiții participanți la cortegiul dionysiac, reprezentați în proporții reduse. Jos în partea dreaptă a reliefului, un satir tînăr complet nud, mergînd spre dreapta, dar cu capul întors către Liber, poartă pe umeri o capră pentru jertfă. Musculatura încordată a satirului, în special cea a piciorului stîng pe care el se sprijină, arată efortul ce îl face purtînd această povară.

Jos în partea stîngă a reliefului un Silen bătrîn și bărbos cu bustul și pîntecele goale, îmbrăcat de la brîu în jos cu o *palla*, răsfrîntă și înodată în față pe șolduri, ale cărei capete atîrnă în jos, ține cu ambele mîini deasupra capului un coș sau o tipsie cu ofrande.

Deasupra lui, în partea stîngă și de sus a scenei, Pan cu barbă și picioare caracteristice de țap execută o mișcare vioaie de dans. Picioarele sînt încrucișate, iar brațul drept este deasupra capului. În mîna stîngă ține toiagul încovoiat, *pedum*²⁸. Un vrej de viță de vie din care se desprind trei ciorchini de struguri, împodobeste restul părții superioare a reliefului.

Textul inscripției, aproape complet șters, consta din 2 rînduri, unul pe rama de sus și altul pe cea de jos a tăbliței votive (fig. 1 a). Înălțimea literelor variază între 1—2 cm. Ele sînt neregulat și nu îndeajuns adîncite în piatră, ceea ce explică ștergerea lor aproape completă. În privința tehnicii gravării textului, anumite observații de detaliu ne permit să tragem concluzia că meșterul lapidar fixa mai întîi prin mici scobituri capetele barelor și hastelor literelor ce trebuiau incizate, apoi trasa ductul acestora cu un instrument ascuțit.

Pe bordura de sus a reliefului sînt vizibile mai întîi literele L cu bara de jos oblică, E cu bara de sus și de jos oblice, G parțial șters, apoi un

²⁴ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 120; A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 236—237, care însă o consideră Ariadna, cu toate că îmbrăcămintea lungă pledează pentru Hecate—Libera, atît în reprezentările italice, cît și în cele similare din provincii.

²⁵ CIL, III, 1095; cf. *LexMyth*, II, col. 2030.

²⁶ Pentru analogii, vezi S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, I, Paris, 1906, p. 26, pl. 127, nr. 421, p. 30, pl. 132, nr. 377, p. 32, pl. 135, nr. 285, p. 388, pl. 694, nr. 1634.

²⁷ DA, I, p. 420—421, 612—613.

²⁸ DA, IV, p. 368.

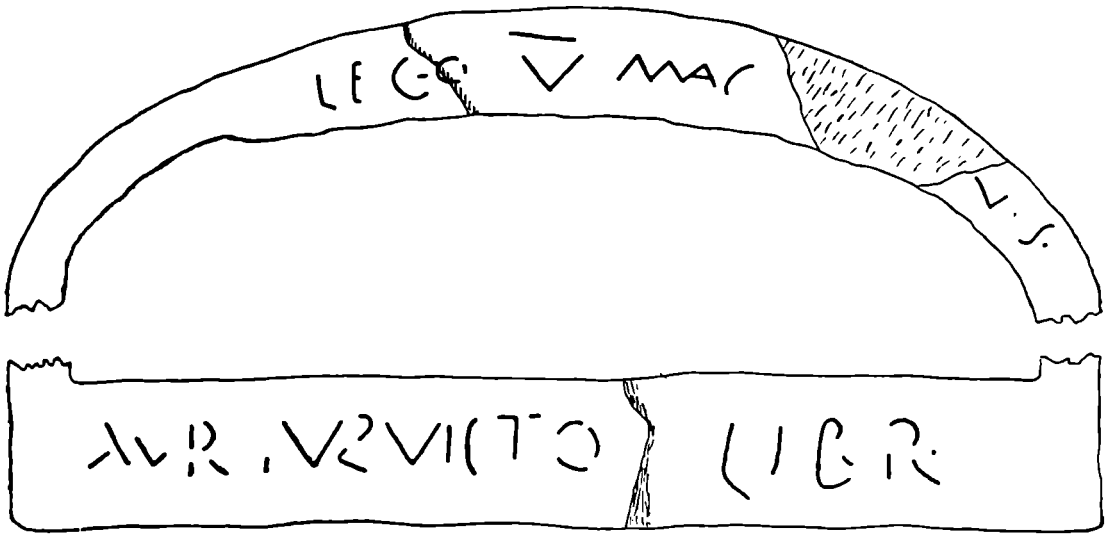

Fig. 1a. Inscricția de pe tăblița votivă.

semn de separație, de forma unui cerculeț. În continuare sînt literele V cu bară orizontală deasupra și MAC urmat de un semn de separație. Urmează apoi o porțiune unde textul este complet distrus, ultimele litere ce se pot citi pe rama de sus fiind un V alungit și un S cu semn de separație între ele.

Pe bordura de jos a reliefului se observă destul de bine la început literele AVR (litera A are forma unui lambda), după care spațiul gol (piatra e rasă) destul de îngust, care urmează, ne face să presupunem că aici au fost un E și L în ligatură. Se disting apoi literele I, din care se vede doar partea inferioară a barei, V întreg și S fragmentar, întors, în continuare apoi un V și un I, pe urmă grupul parțial distrus CTO, și spațiul unei litere șterse. Aici piatra prezintă o spărtură și din această cauză există o distanță destul de mare pînă la cuvîntul următor care se citește clar LIBR (litera L are bara de jos oblică), apoi se distinge un semn de separație.

Pe baza celor de mai sus, întregirea și citirea — pornindu-se de la rama inferioară a reliefului la cea superioară — comportă destule dificultăți. Lectura cea mai probabilă este următoarea:

AVR[EL?]IVS VICTO[R] LIBR(arius)/LEG(ionis) V MAC(edonicae) ... V(otum) S(olvit).

Dedicantul, Aurelius Victor²⁹ *librarius*³⁰ al legiunii V Macedonica, este cunoscut și dintr-o altă inscripție tot de la Potaissa³¹.

²⁹ Lectura AVR (elius) ACVT...? dată de I. I. Russu, Z. Milea, în *ProblMuz*, [1965], p. 31, este greșită.

³⁰ DA, III, p. 1231 sqq.

³¹ CIL, III, 909.

Inscripția de pe tăblița votivă întărește ipoteza lui A. Domaszewski că Liber Pater este un zeu adorat și în armată³². De altfel, în Dacia din 31 de persoane care dedică inscripții acestei zeități s-au putut constata ocupațiile sau identitatea a 21, dintre care 9 sînt militari, 2 veterani și una soție de militar³³.

Reprezentările din Dacia ale zeului Liber se împart în două grupe: una caracterizată prin asocierea lui Liber cu *Libera*, pantera și acoliți³⁴, alta prin înfățișarea alături de Liber a lui *Ampelos*, a șarpelui (de obicei ținut în mîna de Liber) și a acoliților³⁵. Tăblița noastră votivă se încadrează în prima grupă din care fac parte opt reliefuri din Dacia — patru de la Sarmizegetusa (r. Hațeg)³⁶, două de la Drobeta³⁷, două de proveniență necunoscută³⁸ — precum și un grup statuar tot de la Sarmizegetusa³⁹, cu deosebirea însă că față de celelalte reprezentări, unde *Libera* este complet îmbrăcată, pe reliefurile de la Turda ea este seminudă.

În ceea ce privește zona mai largă a descoperirii monumentului, situată pe partea stîngă a râului Arieș, cuprinsă între Dealul Zinelor — Valea Sindului și Dealul Cetății pe care se afla castrul legiunii V Macedonica și înspre poalele căruia se întindea orașul Potaissa, nu este lipsit de interes să arătăm că aici au apărut și în trecut, fie prin săpături, fie întîmplător, numeroase vestigii romane⁴⁰. În urma lucrărilor efectuate în vara anului 1964, observațiile făcute cu privire la natura materialului ieșit la iveală în zona str. Cheii (ne referim în special, în afară de reliefurile amintite, la opt capace de sarcofag, unele semiprelucrate, trei altare dintre care unul anepigraf, numeroase urme de construcție și, în apropiere, resturile a șase cuptoare circulare cu multă ceramică împrejur) și la gruparea lui topografică ne permit să tragem concluzia că pe pantele Dealului Zinelor se găsea unul din cartierele meșteșugărești ale orașului Potaissa, în care se

³² A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, p. 54—55 și *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig, 1909, p. 134 sqq; cf. A. Bruhl, *op. cit.*, p. 215.

³³ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 221—223.

³⁴ Cf. A. Bodor, *l. c.*, p. 236 sqq.

³⁵ Cf. A. Bodor, *l. c.*, p. 238. Din această categorie fac parte două reprezentări: tăblița votivă de la Potaissa vezi B. Orbán, *Torda város és környéke* (Orașul Turda și împrejurimile sale), Budapesta, 1889, p. 57 sqq; A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, pl. III, fig. 4; Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1902, p. 26—27, fig. de la p. 27; G. Teglás, în *MKE*, VI, 1912, p. 203; grupul statuar de la Apulum vezi A. Buday, în *DolgCluj*, VII, 1916, p. 38 sqq, fig. 6; A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 238, fig. 12.

³⁶ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 119 sqq, fig. 7, 8, 9, 11/1.

³⁷ Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, XIII, 1934, p. 93—94, fig. 37, 40; Al. Bărcăcilă, *Une Ville Daco-Romaine: Drobeta*, în vol. *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, pl. XV, fig. 31; D. Tudor, *OltR*, ed. II-a, București, 1958, p. 298.

³⁸ A. Buday, în *DolgCluj*, VII, 1916, p. 41, fig. 7—8.

³⁹ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 121—122, fig. 10.

⁴⁰ B. Orbán, *op. cit.*; I. Țigăra, *Cercetări și descoperiri ale Muzeului raional Turda*, în *ActMuz*, 1956, p. 93 sqq; I. H. Crișan, *Șantierul arheologic Turda*, în *Materiale*, VII, p. 431 sqq; I. I. Russu, Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în *ProblMuz* [1965], p. 17—31.

pot distinge deocamdată meșterii olari și mai ales pietrari⁴¹. Tăblița noastră votivă găsită în apropiere de ruinele construcției cu absidă aparținând după toate semnele unui pietrar, deci nu într-un templu sau sanctuar, cum ne-am fi așteptat, fie că a rămas nefolosită din cauza deteriorării pietrei, fie că a fost adusă mai târziu spre a fi reparată. În orice caz, proprietarul construcției și al atelierului nu pare să fie identic cu dedicantul reliefului votiv, un *librarius* al legiunii V Macedonica.⁴²

Tăblița se păstrează în Muzeul raional din Turda (nr. inv. 2385).

2. *Relief fragmentar*⁴³, din marmură albă (fig. 2), provenind din săpăturile lui C. Torma de la Ilișua (r. Dej), cu dimensiunile 11,5×12×1,5 cm. Spatele piesei este lustruit.

El reprezintă partea stângă a lui Liber — Dionysos. Pieptul și pînțele zeului sînt dezgolite, iar pe umărul și brațul stîng atîrnă o nebridă. Atributul divinității, thyrsos-ul, este sprijinit de brațul îndoit și ținut în mîna între degetul arătător și cel mijlociu. Execuția reliefului, care făcea probabil parte dintr-o scenă bogată cu reprezentări, este reușită.

Se află în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 3195).

3. *Bloc cu relief*, din piatră de calcar (fig. 3), de proveniență necunoscută. Are următoarele dimensiuni: 26 × 36 × 20 cm. Partea superioară a pietrei este retezată, în spate prezentînd o bordură tăiată de 4 cm lățime și 5 cm înălțime, dovezi sigure că blocul a fost refolosit ulterior în alt scop.

Latura din față, singura lucrată, prezintă într-un chenar simplu lățit în partea inferioară (4,5 cm) un nud masculin în picioare, al cărui cap (acum lipsește) depășea în forma originală chenarul superior al blocului. Brațul stîng este întins la nivelul umărului și puțin îndoit spre în afară, iar cel

Fig. 2. Relief de la Ilișua.

⁴¹ I. Mitrofan și C. Pop, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)*, în manuscris.

⁴² Ipoteza că este o piesă nereușită, care poate nici n-a părăsit atelierul unde a fost confecționată, ar putea oferi și explicația faptului de ce inscripția în contrast evident cu relieful bine păstrat, este atît de ștearsă și greu de citit. S-ar părea că inscripția a fost numai trasată prin puncte și linii subțiri, fără a fi fost finisată, cînd ea ar fi trebuit să fie incizată mai adînc. Poate și dispunerea neobișnuită a textului pe cele două chenare, de sus și de jos a tăbliței, într-o succesiune inversă (începutul jos și continuarea sus) să fi fost încă un motiv pentru a considera lucrarea nereușită.

⁴³ Amintit de A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 219. Dar fig. 5 de la această pagină prezintă alt relief (în MuzIstCluj, nr. inv. 4389) publicat de A. Buday, în *DolgCluj*, VII, 1916, p. 41, fig. 8.

Fig. 3. Bloc cu reprezentarea lui Ampelos.

Deși îngrijit sculptat, proasta conservare a monumentului ne permite să identificăm doar o parte a reprezentărilor, suficientă însă pentru a ne da seama că este vorba de Liber și însoțitorii săi. Zeul, din care se văd numai picioarele, șade pe un trunchi de copac, fiind îmbrăcat probabil cu o nebridă, al cărei rest atîrnă pe coapsa stîngă. În dreapta lui un acolit în picioare, de dimensiuni mai mici, al cărui cap și gambe sînt distruse, poartă o mantie adusă peste cap și care îi înfășoară umărul și partea stîngă a pieptului. Brațul stîng, îndoit, este acoperit de îmbrăcăminte, pe cel drept îl ține în jos. Cu mîna stîngă prinde veșmîntul ce formează un fald și în care se află un măr, iar în dreapta are un obiect greu de definit, se pare un ciorchine de strugure. Jos în stînga lui Liber se află pantera, întinsă pe pîntece. Capul fiarei a fost distrus.

Prezența animalului în acest grup statuar ajută la plasarea piesei în prima grupă de reprezentări, din cele două în care se împart monumentele din Dacia, referitoare la cultul lui Liber Pater (vezi mai sus p. 200).

Grupul statuar se află în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. I 7489-a).

5. *Fragment statuar*, din marmură albă (fig. 5), de la Alba Iulia. Are înălțimea 14,5 cm, lățimea peste umeri 10 cm, grosimea 4,5 cm.

drept este în jos. Musculatura dezvoltată a corpului amintește de Hercules, dar vrejul de viță de vie de care atîrnă în stînga un ciorchine uriaș de strugure, ce pare a fi ținut în echilibru, înapoia personajului, de un alt ciorchine la fel de mare, pe care acesta îl prinde cu mîna dreaptă, sugerează că reprezentarea de pe acest bloc se referă la tovarășul de petreceri al zeului Liber — Dionysos, Ampelos, care conștient de forța sa se încumeta să atace fiarele sălbatice din pădure⁴⁴. Execuția mediocră a reliefului dă reprezentării un aspect greoi.

Piesa se găsește în lapidarul Muzeului de Istorie din Cluj.

4. *Fragment de grup statuar*⁴⁵, din marmură (fig. 4), descoperit mai demult în parcul din spatele clădirii centrale a Poștei din Cluj. Are înălțimea 13,5 cm, lățimea soclului 18 cm, grosimea lui 5,5 cm.

⁴⁴ DA, I, p. 234.

⁴⁵ Amintit de A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 219, fig. 6.

Reprezintă torsul gol al lui Liber — Dionysos⁴⁶ cu forme efeminate. Deși capul lipsește, se pot distinge două șuvițe din părul bogat, care îi cad pe umeri. În stînga statuia avea probabil un suport în formă de trunchi de copac, împodobit cu vrejuri și ciorchini de struguri, ale cărui urme se mai văd și astăzi⁴⁷.

Piesa este de o execuție artistică superioară. Se păstrează în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. VI 4039).

6. *Fragment statuar*, din marmură albă (fig. 6), provenind de la Răsboieni-Cetate (r. Aiud) cu înălțimea 12,5 cm, lățimea peste pulpe 9,5 cm, grosimea 6 cm. În spate statuia are un suport.

Înfățișează pe zeul Pan din care s-a păstrat doar partea din jos de mijloc, coapsele și pulpele acoperite cu păr des în șuvițe. Un rest de veșmînt

Fig. 4. Grup statuar de la Cluj.

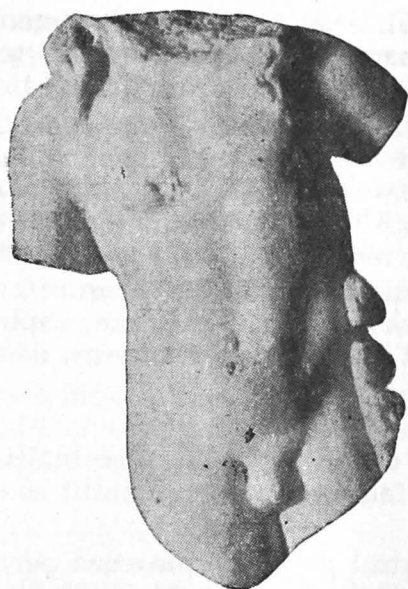

Fig. 5. Torsul lui Liber — Dionysos (Alba Iulia).

Fig. 6. Fragment statuar de la Răsboieni — Cetate.

⁴⁶ Pentru identificarea personajului, vezi F. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern*, I, Leipzig und Berlin, 1900, pl. 73, fig. 5.

⁴⁷ Pentru reconstituire, vezi S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, I, Paris, 1906, p. 380, pl. 679, nr. 1588.

Fig. 7. Cap de statuie (Turda) văzut din față.

Fig. 7a. Același, văzut din spate.

în stînga arată că piesa făcea parte dintr-un grup statuar, ce pare a fi fost lucrat îngrijit.

Se găsește în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 3977).

7. *Cap de statuie*,⁴⁸ din marmură albă (fig. 7), găsit la Turda, cu dimensiunile: înălțimea 9,5 cm, lățimea cea mai mare 7,5 cm, înălțimea feței 4 cm. Piesa este bine păstrată, doar nasul este ușor deteriorat.

Fața ovală cu ochii larg deschiși, nasul de tip elin, obrajii, gura, bărbia și gîtul, relativ lung, sînt de o execuție remarcabilă. Părul lung ondulat este pieptănat cu cărare la mijloc și strîns la ceafă în trei cosițe de o bandă, *taenia*⁴⁹, care îi înconjoară capul (fig. 7 a), puțin înclinat spre stînga și împodobit cu o cunună de iederă și motive florale, *corymbus*⁵⁰; de o parte și de alta a urechilor atîrnă cîte un ciorchine de strugure cu frunză. Judecînd după cunună de iederă și ciorchinii de strugure, capul pare a aparține unui personaj feminin asociat cu Liber — Dionysos, deci unei bacante sau zeiței Libera.

Se află în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 4262).

8. *Cap de statuie*⁵¹, din marmură albă (fig. 8), de la Turda. Are înălțimea 9 cm, lățimea maximă 11 cm, înălțimea feței 4 cm. Fragmentul este foarte bine conservat.

Figura mai lată cu trăsăturile marcante și gîtul puternic pledează pentru un personaj masculin, Liber — Dionysos redat cu expresie de moli-

⁴⁸ Amintit de A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 219.

⁴⁹ DA, V, p. 19.

⁵⁰ DA, I, p. 1542.

⁵¹ Amintit împreună cu monumentul precedent (vezi nota 48) de A. Bodor, *l. c.*, p. 219, ca reprezentînd două capete de bacante (Bachantinnen Köpfe).

Fig. 8. Capul lui Liber — Dionysos (Turda) văzut din față.

Fig. 8 a. Același, văzut din spate.

ciune feminină⁵². Părul lung, ondulat, cu cărare la mijloc este strâns legat la ceafă într-un fel de coc⁵³. *Taenia* care îi înconjoară capul, împodobit cu vrejuri de viță de vie, este împletită și prinsă pe sub coc în cruciș, capetele ei atârând de o parte și de alta a acestuia (fig. 8a). Urechile sînt acoperite de cîte un ciorchine de strugure cu frunze. Piesa prezintă analogii frapante cu alte fragmente statuare, unul descoperit la Tomis⁵⁴, celălalt la Cluj⁵⁵.

Se găsește în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 4263).

Maniera de execuție a celor două frumoase capete (nr. 7—8), asemănarea lor destul de izbitoare, dimensiunile relativ aceleași, resturile de suport care se observă la ambele în partea stîngă, ne fac să presupunem că ele au constituit un singur grup statuar.

9. *Statuetă de bronz aurit* (fig. 9), găsită la Sarmizegetusa (r. Hațeg), cu dimensiunile: înălțimea 24 cm, lățimea maximă 10 cm, înălțimea feței 4 cm.

Ochii mari, nasul borcănat, gura cu buzele groase și ciorchinele de strugure pe care personajul îl ține în mîna stîngă, ne determină să recunoaștem în el pe un participant la cortegiul bacchic, un satir cu înfățișare de copil⁵⁶. Părul lung ondulat, aranjat cu grijă, este prins în față într-un moț. Brațul

⁵² *LexMyth*, I, col. 1129, fig. 13.

⁵³ Pentru analogii vezi A. Bruhl, *op. cit.*, pl. XXV; S. Reinach, *Répertoire...*, I, p. 34, pl. 138, nr. 763.

⁵⁴ P. Nicorescu, în *BCMI*, VIII, 1915, p. 43—44.

⁵⁵ A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211—213, fig. 1—3. Vigoarea capului statuii ne face să presupunem că înfățișează nu pe zeița Libera, ci mai degrabă pe zeul Liber, ca și celelalte două capete cu care se aseamănă (vezi notele 51 și 54).

⁵⁶ Moțul cu care este prins părul în față este caracteristic numai pentru copiii în unele reprezentări ale artei antice, cf. DA, I, p. 1358, fig. 1809.

Fig. 9. Statuetă de bronz aurit (Sarmizegetusa), văzută din față.

Fig. 9 a. Aceeași, văzută în profil din stânga.

Fig. 10. Silen de teracotă (Turda).

stîng îndoit strînge în mîină, după cum am mai spus, un strugure, brațul drept ridicat în sus lipsește. Șoldurile sînt acoperite de un șortuleț terminat în creștături triunghiulare. Judecînd după partea inferioară curbată a statuetei (fig. 9a), se pare că ea a servit ca mîiner, fie ca ornament de vas sau de mobilier.

Se păstrează în Muzeul de Istorie din Cluj (nr. inv. 4265).

10. *Figurină de teracotă* (fig. 10), descoperită recent la Turda, cu înălțimea 21 cm, lățimea soclului 6 cm, grosimea lui 5,3 cm și înălțimea feței 4 cm.

Reprezintă pe Silenus cu trăsăturile sale specifice, nasul lat, buzele groase, gura pungă, urechile mult alungite, pleșuv și cu barbă lungă. Deasupra frunții poartă o diademă ce se termină la capete în două protuberanțe în formă de butoni. Țeasta este complet pleșuvă, părul fiind păstrat în regiunea cefei. Bustul flasc și pîntecele diform indică și ele bătrînețea personajului. Ținea probabil cu amîndouă mîinile (brațul stîng lipsește complet) un *kantharos* pe care îl sprijinea de pîntece și a cărui parte inferioară se mai păstrează. Din jos de brîu el este îmbrăcat pînă la glezne cu o *palla* — absolut identică cu aceea a Silenului de pe tăblița votivă de la Turda (vezi fig. 1) — răsfrîntă și înodată în față pe șolduri,

cu capetele-i atîrnînd în jos. Execuția figurinei este destul de îngrijită și realistă.

Se află în Muzeul raional din Turda (nr. inv. 2384).

*
* *
*

Cu aceasta se încheie seria monumentelor figurate din Dacia prezentate de articolul nostru care semnaleză și descrie un număr de piese inedite sau doar amintite. Sperăm să îmbogățim seria reprezentărilor în legătură cu cultul lui Liber Pater în Dacia, prin valorificarea unor noi exemplare, care desigur zac încă nedepistate în depozitele muzeale din diferite orașe, cum sînt de pildă cele de la Alba Iulia⁵⁷. Atunci vom putea să facem unele considerații mai ample și să tragem anumite concluzii cu privire la reprezentările figurate ale lui Liber Pater și ale însoțitorilor săi în Dacia.

C. POP—Z. MILEA

DARSTELLUNGEN AUS DEM RÖMISCHEN DAZIEN ZUM LIBER PATER—KULT

(Zusammenfassung)

Es werden zehn Denkmäler aus dem römischen Dazien, betreffend den Liber — Dionysos—Kult beschrieben und erklärt. Die Stücke waren bis jetzt teils unveröffentlicht, teils in der Fachliteratur nur erwähnt worden.

1. *Votivtafel* mit Relief und Inschrift, aus weissem Marmor (Abb. 1), gefunden im Jahre 1964 in Turda, gelegentlich der Arbeiten zum Bau einer neuen Strecke der Strasse Cluj—Sibiu. Das Relief stellt Liber und Libera dar, mit dem Panther, umgeben von einem Satyr, Silen und Pan. Es ist dies das einzige Relief aus Dazien, auf dem Libera halbnackt, mit nur einem Gewandstück bekleidet, dargestellt ist, wodurch sie der *Ariadne* gleichgesetzt erscheint, zum Unterschied von andern vier Reliefs aus Dazien, wo die Göttin zwei Gewänder trägt, die den Körper vom Hals bis zu den Füßen einhüllen, so dass sie mit *Hekate* identifiziert werden könnte.

Der Text der sehr beschädigten Inschrift besteht aus zwei Zeilen, eine auf dem oberen und die andere auf dem unteren Rand der *Votivtafel* (Abb. 1 a). Die Lesung der Inschrift beginnt man von unten nach oben: AVR[EL?]IVS VICTO[R] LIBR(arius)/LEG(ionis) V MAC(edonicae) . . . V(otum) S(olvit). Der Spender ist auch von einer andern, ebenfalls aus Turda stammenden Inschrift (CIL, III, 909) bekannt.

Beobachtungen an dem Material, das am Fundort des Denkmals zum Vorschein kam (u. zw. am Fusse des Osthanges des „Dealul Zinelor“ genannten Hügels, in der Nähe des „Dealul Cetății“, auf dem das Castrum der Legio V Macedonica lag) sowie die topographische Anordnung des Fundmaterials führen zu dem Schluss, das sich hier eines der Handwerkerviertel der Stadt Potaisa befand, in dem vorläufig Töpfer und hauptsächlich Steinmetze festgestellt werden konnten.

⁵⁷ Semnalare făcută de C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 122.

Im Rayonalmuseum in Turda (Inv. Nr. 2385).

2. *Unvollständiges Relief*, aus weißem Marmor (Abb. 2), aus Ilișua (Rayon Dej), darstellend die linke Seite (Brust und Bauch) des Gottes Liber — Dionysos, der einen *Thyrsos* in der Hand trägt.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 3195).

3. *Kalksteinblock mit Relief* (Abb. 3), unbekannter Herkunft. Dargestellt ist Ampelos, aus der Gefolgschaft des Gottes Liber — Dionysos.

Im Lapidarium des Historischen Museums zu Cluj.

4. *Fragment einer Statuengruppe*, aus Marmor (Abb. 4), aus Cluj. Dargestellt ist Liber (nur die Beine sind erhalten) mit einem Begleiter und dem Panther.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 7489-a).

5. *Statuenfragment*, aus weißem Marmor (Abb. 5), aus Alba Iulia, ein Torso des Gottes Liber — Dionysos.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. VI 4039).

6. *Fragment einer Statue*, aus weißem Marmor (Abb. 6), aus Räsboieni — Cetate (Rayon Aiud), Dargestellt ist Pan, von dem jedoch nur die untere Körperhälfte, von der Mitte abwärts, erhalten ist.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 3977).

7. *Kopf einer Statue*, aus weißem Marmor (Abb. 7—7a), aus Turda, Gehörte zu einer weiblichen Gestalt, in Verbindung mit Liber — Dionysos (Bacchantin oder die Göttin Libera).

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 4262).

8. *Kopf einer Statue*, aus weißem Marmor (Abb. 8—8a), aus Turda die den Gott Liber — Dionysos darstellte.

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 4263).

9. *Vergoldete Bronzestatuette* (Abb. 9), aus Sarmizegetusa (Rayon Hațeg), einen Satyr als Kind darstellend. Scheinbar diente das Stück entweder als Griff oder als Zierstück auf einem Gefäß oder Möbel, da der Unterteil des Satyrkörpers geschwungen ist (Abb. 9 a).

Im Historischen Museum zu Cluj (Inv. Nr. 4265).

10. *Terrakottafigürchen* (Abb. 10), aus Turda, Silen darstellend.

Im Rayonalmuseum in Turda (Inv. Nr. 2384).